

Бибик С. П.,
 доктор філологічних наук, професор,
 провідний науковий співробітник
 відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
 Інституту української мови НАН України

ТЕРМІН «ПЕРЕСЕЛЕНЕЦЬ»: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ І ДИСКУРСИВНИЙ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню актуалізованого економічного, історичного, соціального та юридичного терміна «переселенець», а також синонімічних із ним термінологічних словосполучень. За тлумачними загальномовними та спеціалізованими словниками, енциклопедичними виданнями простежено зміни в тлумаченні поняття. За матеріалами засобів масової інформації, зокрема інтернет-публікаціями в правових соцгрупах, проаналізовано функціонування сучасного терміна «переселенець», що вживається стосовно представників населення України.

Ключові слова: термін, термінологічне словосполучення, юридичний дискурс, засоби масової інформації, лексикографія.

Постановка проблеми. У зв'язку з накладанням у реальній комунікації складників інших дискурсивних практик, їх «перетіканням» з однієї в іншу, чого вимагають умови спілкування, повідомлення, оцінки й т. ін., виникають питання взаємодії функціонально-стильових сфер, що найбільше виражається в політематичному середовищі засобів масової інформації.

Один із векторів цієї взаємодії – це «вживлення» в широке інформаційне середовище юридично-правових понять, термінів, кваліфікацій тощо. Самі ЗМІ є сферою, через яку вузькофахові поняття входять у широкий загальний вжиток, у повсякденну комунікативну культуру. Час і суспільно-політичні, суспільно-економічні зміни актуалізують ті чи інші поняття, оновлюють, розширюють зміст усталених термінів, дають поштовх для модифікації їхньої внутрішньої форми.

Отже, і теоретичним, і практичним завданням є відстеження динаміки лексико-семантичних трансформацій українського словника – як загальнонавчального, так і вузькофахового; вивчення змістової й аксіологічної динаміки таких змін за нефарбованими текстами, зокрема засобів масової інформації, інтернет-комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ці проблеми здавна знаходяться в колі уваги лінгвоукраїністики. Найбільше теоретичні засади й практика дослідження процесів взаємодії мови публіцистики й мови науки, художньої практики, офіційно-ділового спілкування на всіх рівнях мовної структури представлені в монографічних академічних працях [1–4]. Проте це системні дослідження 70–80-х рр. минулого століття, що охопили матеріал, який став історією писемної літературно-мовної практики. Найсучасніші спостереження з означеного питання виконують О.А. Стишов [5], М.І. Навальна [6] та ін.

Якщо говорити лише про книжні одиниці (терміни різних галузей знань і сфер діяльності спільноти), то їхнє місце в мові мас-медіа обґрунтоване як сталим інформаційним розширенням текстів, так і «прагненням до логізації викладу, раціона-

лізму, певного стандарту, місткості», а в останні десятиліття ХХ ст. – «також активним проникненням і вживанням у загальнонародній мові термінів із найрізноманітніших галузей науки, техніки, медицини, екології, спорту, мистецтва та ін.» [5, с. 35–36]. Зміни суспільно-політичного життя, інформаційні запити спільноти на різні вектори повідомлення впливають і на входження юридичних понять до текстів ЗМІ, відбиваючи динаміку лінгвокультури інформування читачів [7]. Серед аспектів дослідження зазначених термінів можуть бути як всеохопне вивчення процесу входження складників однієї концептосфери в іншу (у цьому разі – мас-медійну), так і явища актуалізації певних лексичних одиниць, якою, наприклад, стала номінація «переселенець».

Мета статті – дослідити зміни в лексико-семантичній структурі терміна/поняття «переселенець» за лексикографічними джерелами, а також у мові ЗМІ, зокрема в актуальних юридично-правових групах соціальних комунікацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «переселенець» актуалізоване впродовж останніх років у зв'язку з подіями на Сході України та в Криму. Воно набуло іншого юридичного змісту, ніж це було зафіксовано у відповідних джерелах до 2014 р.

Лексикографічний і дефінітивний портрет терміна «переселенець». Якщо взяти за відправну точку фіксації словники ХІХ ст., то поняття *переселенець* засвідчив «Толковий словарь великорусского языка» В. Даля: «переселившийся куда, выселившийся с родины и поселившийся на новом месте» [8, VI, с. 82]. Приблизно в той самий час у писемних джерелах, а згодом і в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка ця ж лексема використовується як засіб тлумачення іншої словоформи – *переселець, переселянин*, «переселенець» [9, II, с. 136]. Українська за формою номінація закріплена в лексикографічних реєстрах: «Словнику синонімів української мови», «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (Перун, 2005 р.), в «Орфографічному словнику української мови». Але термінологізувалося поняття за формою «переселенець», тобто ідентичною з російськомовною (очевидно, тому, що більшість юридичних актів, історико-культурних джерел відповідної проблематики була зорієнтована на російськомовну одиницю як загальнонавчаний термін).

Історичні словники як інформаційні додатки до підручників з історії України дають стислі відомості про активні з кінця ХVІІІ ст. масові переселенські рухи на нашій території. Тому зі статей уже названих словників дізнаємося, що переселенці йшли на степи, переселенці були з Курської губернії, були смоленські переселенці, на Волго-Дон, Амур (пор. за [10, IX, с. 878]: російська назва *переселенець* фіксується в писемних джерелах з 1792 р., а *переселенка* – з 1847 р.).

Словники ХХ ст. й «Українська радянська енциклопедія» містять інформацію про термінологізацію загальноживаного слова. Воно вже означає не лише «того, хто переселився, переселяється на нове місце або переселений куди-небудь» [11, VI, с. 273], а й особу, пов'язану з історичними, економічними, соціальними, демографічними процесами, що об'єднує поняття *переселення*: «пересування великої кількості людей на значні відстані» [11, VI, с. 273] – *переселення народів, переселення на Далекий Схід, на Амур* тощо. Оскільки в період СРСР процес масового переселення, як правило, стимулювався чи організовувався державою, то він отримав і відповідне фахове тлумачення: «*Переселення – в СРСР здійснюваний Радянською державою планомірний захід по переміщенню населення з густонаселених у малонаселені райони. Спрямований на найповніше освоєння природних багатств для подальшого розвитку продуктивних сил країни. Переселення в інші місця здійснюється на засадах добровільності*» [12, VIII, с. 256]. Щодо осіб-учасників цього процесу, то їм дається найзагальніша кваліфікація за соціальним ранжуванням: переселенцями можуть бути робітники, службовці, колгоспники, яким держава надає матеріальну допомогу і влаштовує на місцях поселення [12, VIII, с. 256]. Отже, енциклопедичне джерело того часу відбиває державний підхід до переселення, фіксує його позитивну соціально-економічну мотивацію. Але за відомостями з історії України ми знаємо, що не всі акти з переселення мали позитивне заохочення, багато було й примусових, трагічних процесів. Тому сформувалися дві термінологічні сполуки: *добровільне переселення* й *обов'язкове (примусове) переселення* (депортація, евакуація); диференціюють типи переселень за мотивацією. Наприклад, за «Юридичною енциклопедією», «крім *традиційного сільськогосподарського переселення* (під час проведення сталинської аграрної реформи в Росії. – С. Б.), у роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок (1929–1937 рр.) набуло розвитку *промислове переселення*. У 30–40-х рр. ХХ ст. як каральний захід відбувалися масові *примусові переселення* за дискримінаційною національною ознакою, куркулів тощо. 1944 р. мала місце депортація окремих народів (кримських татар та ін.). У 70–80-х рр. переселення в СРСР здійснювалося згідно з міжреспубліканськими планами, затвердженими РМ СРСР» [13, V].

Отже, синонімічний ряд понять, об'єднаних концептом «ПЕРЕСЕЛЕННЯ», із розвитком цивілізації, формуванням юридичного міжнародного права розширювався. Зокрема, під впливом міжнародного права (ще у зв'язку з подіями Другої світової війни) і властивих йому термінопозначень в українському юридично-правовому словнику поширюється поняття *переміщені особи*, від англ. *displaced persons*, акронім DP (у трансліті «Ді-Пі»). Цей термін об'єднав, крім представників інших країн і національностей, вивезених із території колишнього Радянського Союзу понад 4 млн людей, з яких 2,4 млн – українці. Частина з них здобула статус *репатріантів*, тобто «повернутих на батьківщину, із поновленням їх громадянських прав, військовополонених і цивільних осіб».

Крім наведених термінів *депортація* й *евакуація* додалася *еміграція*. Серед найбільш пам'ятних для сучасних поколінь є *переселення* (евакуація), пов'язане з техногенною й екологічною катастрофою в Україні – на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., а також повернення *депортованих* кримських татар на історичні землі Криму. Нові історичні події спричинили появу в українському інформаційно-правовому полі юридичних понять, об'єднаних гіперонімом *новітні «переміщені особи»*: «особи/громадяни,

які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «потерпілі від Чорнобильської катастрофи», які охопили й тих, кого названо *евакуйованими, відселеними особами* (згідно із Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», 1991 р.); *депортованими особами* (згідно із Законом України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», 2014 р.). Як юридичний термін слово *переселенець* зафіксоване в «Українсько-англійському словнику правничої термінології».

Нові соціально-політичні й економічні події в Україні 2014 р. актуалізували поняття «переміщена особа», яке прийнято вживати стосовно тих, хто вимушений був змінити місце постійного мешкання, перетнувши державний кордон, і опинився в становищі, подібному до становища біженців, але залишився під захистом свого уряду, і тих, хто хоча й залишився в кордонах своїх країн, був вимушений покинути місце свого постійного мешкання або припинити звичайну економічну діяльність через те, що їхнє життя, безпека або свобода опинилися під загрозою внаслідок насильства, збройного конфлікту чи внутрішнього безладдя. Цей поняттєвий зміст відбивають енциклопедичні лексикографічні джерела («Енциклопедія історії України», 2003 р.; «Українська дипломатична енциклопедія», 2004 р.; «Політична енциклопедія», 2011 р.). Але ці відомості неповні, адже узагальнені на основі тих подій в історії, що вже віддалені в часі від нинішніх процесів на Донбасі та в Криму.

Новітні реалії України актуалізували термін *внутрішньо переміщені особи* (акронім ВПО) і зафіксували його в нормативно-правових актах, законах. За статтею Вікіпедії, це категорія «біженців і вимушених переселенців російсько-української війни», тобто «громадян України, іноземців чи осіб без громадянства, котрі були змушені покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту на частині території Донецької й Луганської областей України або внаслідок окупації Автономної Республіки Крим» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни). Виник термінологічний ланцюжок «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) – «вимушені переселенці» – «переселенці». Отже, «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах і має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити чи покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» (Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 2015 р., ст. 1). Цей статус підтверджує документ «довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи», створені відповідні реєстри (*Єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб*).

Як бачимо, не всі субтерміни, які об'єднує гіперонім або ж юридично-правовий концепт *переселенець*, увійшли до словників. Проте і юридично-правові тексти доповнюють уявлення про зміст ключового й похідних понять.

Мас-медійний портрет терміна «переселенець». Якщо йти за сучасним матеріалом і зосереджуватися на актуальному змісті поняття «переселенець», то варто звернутися до текстів, авторами яких є урядові та неурядові громадські організації, що надають правову допомогу *внутрішньо переміщеним*

особам (ВПО). За нашими спостереженнями, тексти ЗМІ, зокрема й соцмережі Facebook, віддають перевагу скороченому вживанню терміна (*переселенець*), який позначає саме осіб, що виїхали з непідконтрольних із 2014 р. урядові України територій. У ЗМІ поширене вживання зазначених вище термінів і понять у сполуках *захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб; призначення пенсій переселенцям; переселенець зареєстрував своє місце проживання на підконтрольній території; нагальні проблеми переселенців; інтеграція вимушено переміщених осіб у громаду Львова; успішна адаптація ВПО в нових громадах; грантовий проект «Зміцнення самозабезпечення переміщених осіб і громад, що постраждали від конфлікту в Україні»; регіональна програма по вирішенню проблем ВПО; Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб на період до 2020 р.* і под.; а також у назвах громадських об'єднань, наприклад, ГО «Переселенці Криму та Донбасу» (2014 р.), ГО «Громадський Рух Переселенців Донбасу» (2015 р.), ГО «Всеукраїнська Організація зі справ вимушених переселенців» та ін.

Якщо проаналізувати тексти соціальних мікрогруп – громадських об'єднань, поширених у Facebook, адресованих *переселенцям*, то впадає в око, що ключовими в них є слова з позитивною емоційно-оцінною семантикою – *підтримка, допомога, турбота* («*Ваш співробітник, Приходько Олена, допомогла мені зібрати увесь необхідний пакет документів, скласти позов до суду, а також була зі мною на засіданні суду 27.11.2017*»; «*До уваги переселенців у Северодонецьку! Якщо ваші права були порушені, не зволікайте й звертайтеся за кваліфікованою юридичною допомогою до офісу БФ «Право на захист»*» (сторінка БФ «Право на захист»); «*Активісти Донбасу створили координаційний штаб для допомоги мешканцям Донбасу – тим, хто залишився, і тим, хто змушений був залишити домівку через бойові дії*» (сторінка «Донбас SOS»)). Наскрізними є негативні оцінні тематичні маркери – *важкі умови, заручник ситуації, сніжний ком проблем* («*Дозвольте висловити свою вдячність за ту роботу, яку ви робите для нас. Життя переселенців складається в надзвичайно важких умовах, ми намаємося побудувати своє життя з нуля, але це вдається дуже важко*»; «*ВПО знову стануть заручниками ситуації, коли банк, до якого вони прив'язані нормами законодавства і в який мають обов'язково звернутися щонайменше один раз на рік, зникне з їхнього населеного пункту чи району*» (сторінка БФ «Право на захист»); «*Організації, що опікуються в Україні постраждалими внаслідок тимчасової окупації та збройного конфлікту, організовують масштабну акцію «Сніжний ком проблем переселенців. Четвертий рік без відлиги*» (сторінка «Донбас SOS»)); суд, судовий розгляд, обмеження у виплаті пенсій, адресна допомога, відшкодування збитків («*адвокат БФ «Право на захист» Сергій Шкрамада і старший стратегічний юрист Олег Тарасенко доводили колегії суддів, що **припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі на підставі так званих «спісків СБУ», а також Постанови КМУ № 365 від 13.06.2016 р. є незаконним***»; «*Варто зазначити, що в понад 95% судових справ щодо обмеження пенсіонерів-ВПО в доступі до їхніх пенсійних прав суди стають на бік переселенців*»; «*Під час комітетських слухань БФ «Право на захист» підняв питання відшкодування шкоди за пошкоджене або зруйноване житло внаслідок бойових дій*» (сторінка БФ «Право на захист»); «*Підтвердженням такої позиції є проблеми переселенців із нарахуванням і поновленням пенсій і соціальних виплат; отриманням паспортних послуг; працевлаш-*

туванням і житлозабезпеченням ВПО; свободою пересування (адміністративна межа з Кримом та лінія розмежування на Сході України) тощо, які наращуються одна на одну, наче сніжний ком» (сторінка «Донбас SOS»)); мілітарний лексикон («*Монітори БФ «Право на захист» повідомляють, що сьогодні приблизно о 10:15 на КПВВ «Гнутове» було чути два гучних #вибухи*» (сторінка БФ «Право на захист»)) і под.

Тексти ЗМІ виявляють хитання щодо орфографічних норм у написанні терміна ВПО; наприклад, на одному із сайтів зафіксовано варіант написання через дефіс: «Житлове питання зібралось вирішувати наші внутрішньо-переміщені співгромадяни з Криму та Сходу України» (<http://lutsk.rayon.in.ua/news/>).

Висновки. Юридичний дискурс тісно взаємодіє з публіцистичним, у результаті актуальні терміни адаптуються як поняття повсякденної практики, що «оброستاють» емоційно-оцінною семантикою, можуть змінювати свій склад із тенденцією до скорочення за законом економії мовних зусиль і в результаті частотного вживання того чи іншого поняття в конкретний відрізок часу.

Аналіз лексикографічного, дефінітивного та мас-медійного портретів терміна «переселенець» засвідчили його динамізм у плані варіативності денотатів на тлі збереження негативної конотації. Соціально-культурні та суспільно-політичні, економічні зміни в спільнотах зумовили формування термінологічного гнізда концепту «ПЕРЕСЕЛЕННЯ».

Перспективи заявленої проблеми дослідження пов'язані з розширенням лексикографічної бази та залученням різноманітних за жанрово-стильовими й часовими параметрами текстів ЗМІ, науково-популярних історичних джерел, які б виявили аксіологічну динаміку терміна «переселенець».

Література:

1. Науково-технічний прогрес і мова / відп. ред. В.М. Русанівський. К.: Наук. думка, 1978. 196 с.
2. Білодід І.К., Пилинський М.М., Ленець К.В. та ін.. Мова сучасної масово-політичної інформації. К.: Наук. думка, 1979. 249 с.
3. Жовтобрюх М.А., Колесник Г.М., Ленець К.В. та ін. Взаємодія усних і писемних стилів мови / під заг. ред. М.М. Пилинського. К.: Наук. думка, 1982. 180 с.
4. Пилинський М.М., Дзюбишина-Мельник Н.Я., Ленець К.В. та ін. Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. К.: Наук. думка, 1990. 216 с.
5. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.
6. Навальна М.І. Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 328 с.
7. Мамич М.В. Вербальний контент журналу «Жінка» в аспекті лінгвокультурології та медіастилістики. О.: Астропринт, 2015. 528 с.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Репринт. восп. изд. 1880–1882 гг. М., 1979–1980.
9. Словарь української мови Бориса Грінченка (з додатком власного матеріалу): в 2-х т. К.: Довіра, 1997. 573 с.
10. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. М.; Л.: АН СССР, 1950–1966.
11. Словник української мови: в 11 т. К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Українська радянська енциклопедія: в 12 т. / голов. редкол.: М.П. Бажан (голов. ред.) та ін. К.: Голов. ред. УРЕ, 1977–1985. Т.8: Олєфіни – Поплін. К.: Поліграфкнига, 1982. 529 с.
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5. URL: <http://leksika.com.ua/legal/>.

Бибик С. П. Термин «переселенец»: лексикографический и дискурсивный аспекты функционирования

Аннотация. Статья посвящена исследованию актуализированного экономического, исторического, социального и юридического термина «переселенец», а также синонимических с ним терминологических словосочетаний. По материалам толковых общеязыковых и специализированных словарей, энциклопедических изданий прослежены изменения в толковании понятия. Проанализированы материалы средств массовой информации, интернет-публикаций в правовых соцгруппах, отражающие функционирование современного термина «переселенец», употребляемого в отношении представителей населения Украины.

Ключевые слова: термин, терминологическое словосочетание, юридический дискурс, средства массовой информации, лексикография.

Bybyk S. The term “migrant”: lexicographic and discursive aspects of functioning

Summary. The article is devoted to the study of the current economic, historical, social and legal terms “migrant”, as well as synonymous with it terminological phrases. Traced through interpretive general and specialized dictionaries, encyclopaedic editions, changes in the interpretation of the concept. It is analyzed on the basis of materials of the mass media, Internet publications in legal social groups, functioning of the modern term “migrant”, which is used in relation to representatives of the population of Ukraine.

Key words: term, terminology, legal discourse, mass media, lexicography.